

MARTYNO LIUDVIKO RĖZOS LIETUVIŠKA BIBLIJA (1816) – EVANGELIKŲ LIUTERONŲ IR MORAVIJOS BAŽNYČIŲ SOLIDARUMO LIUDIJIMAS

Inga Strungytė-Liugienė | Lietuvių kalbos instituto
Raštijos paveldo tyrimų centras
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
El. paštas inga.strungyte@lki.lt

Straipsnyje teikiama tyrimo tikslas yra iširti Moravijos bažnyčios ir Evangelikų liuteronų bažnyčios narių bendradarbiavimą rengiant ir platinant lietuvišką Bibliją. Dingstį atlikti tyrimą davė Hernhuto (Saksonijos žemė, rytų Vokietija) jungtiniame archyve (Unitätsarchiv) rastas lietuviškos Biblijos, spausdintos 1816 m. Karaliaučiuje Heinricho Degenso spaustuvėje, egzempliorius. Šio egzemplioriaus avantitule palykintas donacinis Christiano Friedricho Cunowo (1751–1829), Moravijos bažnyčios pamokslininko, Karaliaučiaus Brolių asociacijos vadovo įrašas, kuris paskatino sukaupti daugiau žinių apie šį asmenį ir iširti, kaip jo veikla ir pareigos susijusios su 1810 m. oficialiai įsteigta Karaliaučiaus Biblijos draugija, kurios pagrindinis tikslas – rūpintis lietuviškos Biblijos vertimo, leidybos ir platinimo reikalais.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *Martynas Liudvikas Rėza, Karaliaučiaus Biblijos draugija, lietuviška Biblija, Christianas Friedrichas Cunowas, Moravijos bažnyčia, Moravijos judėjimas, diasporos veikla Mažojoje Lietuvoje.*

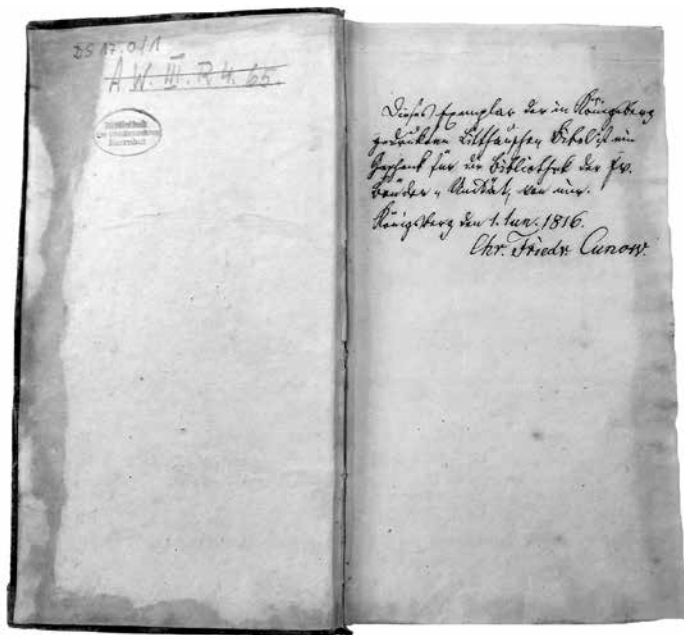
Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius Martyno Liudviko Rėzos (Rhesa, 1776–1840) pastangomis organizuotas ir 1816 m. Karaliaučiuje Heinricho Degenso spaustuvėje išleistas trečiasis naujos redakcijos lietuviškos Biblijos leidimas. Tai nėra reta knyga. 1969 m. publikuotoje „Lietuvos

bibliografijoje“ ir jos „Papildymuose“ (1990) nurodyta apie 20 egzempliorių, saugomų Lietuvos, užsienio bibliotekose ir privačiuose rinkiniuose¹.

Hernhuto jungtiniame archyve (vok. *Unitätsarchiv*, Herrnhut) saugomas Biblijos egzempliorius (sign.: BS 17.0/1) lietuviškos spaudos nacionalinėje bibliografijoje neregistruotas. Šiame egzemplioriuje paliktas donacinis įrašas. Straipsnio tikslas – nustatyti, kaip donacinio įrašo autoriaus Christiano Friedricho Cunowo veikla susijusi su 1816 m. Karaliaučiuje išleistos lietuviškos Biblijos organizavimo ir leidybos darbais.

Archyvą 1764 m., praėjus ketveriems metams po grafo Nikolajaus Ludwigo von Zinzendorfo, charizmatiškojo Moravijos bažnyčios lyderio, vyskupo ir Moravijos judėjimo (*Brüdergemeine*) įkūrėjo mirties įsteigė generalinis Moravijos bažnyčios sinodas Zeiste (Nyderlandai). Dokumentinis religinės bendruomenės paveldas ir biblioteka 1801 m. buvo perkelti į Barbi (vok. Barby, Saksonijos-Anhalto žemės), 1809 m. – į Nyskį (vok. Niesky, Saksonija)², o 1820-aisiais – į Hernhutą (Saksonija), vietovę prie Berthelsdorfo, kur 1727 m. grafas von Zinzendorfas oficialiai statutu patvirtino religinės krikščioniškos bendruomenės įsteigimą³. Archyvo ir bibliotekos kolekcijoje – grafo von Zinzendorfo šeimos dokumentai, mokyklų dokumentai, religinių misijų Europoje ir kituose kontinentuose dokumentai, Moravijos bažnyčios narių ir diasporos bendradarbių laišakai, ataskaitos, memuarai (vok. *Lebensläufe*). Kolekcijoje – muzikinis rašytinis bendruomenės paveldas, biblijų, giesmynų, lozungų rinkiniai. Čia taip pat saugomi muziejiniai eksponatai – religinės bendruomenės narių portretai, paveikslai, žemėlapiai, nuotraukos, istoriniai Moravijos bažnyčios ir misijų Europoje, Šiaurės Amerikoje, Indijoje, Grenlandijoje ir kitur artefaktai.

Kadangi archyvas iki 1820 m. buvo saugomas Nyskyje, galima spėti, kad lietuviška Biblija pirmiausia pateko į Nyskį ir tik vėliau, po 1820-ųjų, buvo perkelta į Hernhuto archyvo ir bibliotekos saugyklas. Čia rastos lietuviškos Biblijos⁴ formatas – *in octavo*, turi 1 520 puslapių, konvoliute – Naujasis Testamentas, kurį sudaro 384 puslapiai. Egzempliorius įrištas odiniu neornamentuotu kietviršiu su išpaustomis ant nugarėlės raidėmis: BIBLIA. Avantitule yra donacinis įrašas, darytas 1816 m. birželio 1 d. Karaliaučiuje. Jį paliko Christianas Friedrichas Cunowas. Įrašė nurodyta, kad Karaliaučiuje spausdintas lietuviškos Biblijos egzempliorius yra dovana nuo jo Brolių unijos (vok. *Brüder-Unität*) bibliotekai:

PAV. Moravijos bažnyčios pamokslininko Christiano Friedricho Cunowo donacinis įrašas 1816 m. spausdintoj lietuviškos Biblijos avantitule. Biblijos egzempliorius saugomas Hernhuto jungtiniame archyve, sign.: BS 17.0/1.

Diefes Exemplar der in Königsberg
gedruckten Litthaufchen Bibel ift ein
Gefchenk für die Bibliothek der Ew.
Brüder =Unität, von mir.

Königsberg den 1. Jun. 1816.

Chr[istian] Friedr[ich] Cunow.

- 1 Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba, t. 1: 1547–1861. Vilnius, 1969, įrašo Nr. 982, p. 342; Lietuvos bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba, t. 1: 1547–1861 (Papildymai). Vilnius, 1990, įrašo Nr. 982, p. 61.
- 2 PEUCKER, Paul. *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*. Herrnhut, 2000, p. 54.
- 3 Jo religinė bendruomenė 1742 m. Prūsijoje buvo

pripažinta ketvirtąja konfesija greta evangelikų liuteronų, evangelikų reformatų ir katalikų (*Generalkonzession zu den Etablissements der mährischen Brüder 25. Dezember 1742*). WALLMANN, Johannes. *Der Pietismus*. Göttingen, 2005, p. 198.

4 BIBLIA, Tai esti: Wifas Szwentas Rāstas Seno ir Naujo Testamento [...] Dabar iß naujo pērweiždėtas Ir trėczq Kartq ißspāufstas. Karalāuczuje, 1816.

Šitas Karaliaučiuje spausdintos lietuviškos Biblijos egzempliorius yra dovana Evangeliškosios Brolių unijos bibliotekai nuo manęs.

Karaliaučius, birželio 1, 1816.

Christianas Friedrichas Cunowas

Kas buvo Ch. F. Cunowas ir kaip jis susijęs su 1816 m. Karaliaučiuje išspausdinta lietuviška Biblija?

Ch. F. Cunowas buvo Moravijos bažnyčios pamokslininkas, Brolių asociacijos⁵ Karaliaučiuje lyderis. Jis gimė 1751 m. Halenbecke (dabartinės Vokietijos šiaurė, Brandenburgo regionas). Jo abu tėvai priklausė Moravijos judėjimui, tėvas buvo pamokslininkas ir teologijos seminaro (*Theologisches Seminar*) Barbi, kuriame mokėsi kongregacijos nariai, docentas. Jo brolis Johannas Gottliebas (1758–1824) savo gyvenimą ir veiklą taip pat susiejo su religine bendruomene. Jis 1808 m. tapo Moravijos bažnyčios vyskupu (*Bischofs der Brüderkirche*), buvo Brolių unijos vyresniųjų tarybos (*Ältestenkonferenz*) nariu. Ch. F. Cunowas ketverių metų kartu su tėvais išvyko gyventi į religinę koloniją Gnadenberge⁶. Jis mokėsi bendruomenės vaikams čia įsteigtame pedagogiume. 1763 m. buvo oficialiai imatrikuluotas į vietos bendruomenę. Po ketverių metų Ch. F. Cunowas buvo išsiųstas į Barbi miestą, kur studijavo seminarijoje. Vėliau pagal kontraktus jis dirbo Nyskyje kongregacijos berniukų mokyklos mokytoju. 1780 m. vedė religinės bendruomenės narę iš Hernhuto Sofiją Paltzman (Sophie Paltzmann) ir tais pačiais metais gavo ordinaciją. Po devynerių metų, 1789-aisiais, kartu su žmona apsigyveno religinėje kolonijoje Gnadenfrei, kur ėjo pamokslininko pareigas. Profesorius Rėza kaip Prūsijos karo kapelionas keliavęs po Sileziją koloniją Gnadenfrei aplankė 1813 m. Neslėpdamas susižavėjimo 1813 m. birželio 20 d. iš Strehleno⁷ apie ją rašė:

Anderthalb Meilen von Reichenbach liegt die Herrenhuter=Colonie Gnadenfrei, welche ein Muster von Ordnung, Reinlichkeit und Frömmigkeit darbietet. Das Brüderhaus, drei Stock hoch, liegt von dem Schwesternhause abgesondert. Die Betten stehen alle in einem geräumigen Saale; jedes hat seine Nummer, und zwei Brüder wachen die Nacht durch. Das Schwesternhaus ist etwas kleiner; darinnen finden 111 Frauenzimmer ihren Unterhalt. Die unverheiratheten Frauenzimmer haben einerlei Schnitt der Kleidung, eben so die W[i]twen, welche abgesondert wohnen. Der Gottesacker sieht einem Garten ähnlicher, als einem Kirchhofe. Hohe Buchen umschatten die Leichensteine und schöne Lauben bieten romanti-

che Aussicht dar. Auf dem Leichensteine steht bloß: Bruder N. ging heim .. Dies Nachhausegehen gefällt mir. Man treibt sich doch hier nur umher, und wird gestoßen wie Knecht und Magd in der Fremde. Wer doch nur erst zu Hause wäre!! –Es werden täglich Morgen= und Abend=Betstunden gehalten. Der große Betsaal ist sehr schön gebaut, in Chöre oder Gesellschaften abgetheilt, wo Knaben, Mädchen, Wittwer, Wittwen, Verheirathete, besonders sitzen. – Viele protestantische Eltern geben ihre Kinder zur Erziehung ins Brüder= oder Schwesternhaus. Im 13ten Jahre müssen sie jedoch das Institut verlassen oder sich zur Gemeinde halten. Der Ort hat 42 Häuser und etwa 1500 Einwohner. Man kann eine Herrenhuther=Colonie nicht ohne Rührung ansehen; welch eine Religiosität, Arbeitsamkeit, Ordnung und Stille! Wenn je eine Verbesserung des Menschengeschlechts zu erwarten steht, muß sie einst von dieser Christenfamilie ausgehen, die ein Herz und eine Seele ist⁸.

(Už pusantros mylios nuo Reichenbacho yra prieglauda – kolonija Gnadenfrei, galinti būti tvarkingumo, švaros ir pamaldumo pavyzdžiu. Trijų aukštų brolių pastatas tolakai nuo seserų namo. Sunumeruotos visų lovos stovi erdvioje salėje, kur naktį budi du broliai. Seserų namas kiek mažesnis. Jame išlaikoma 111 moterų. Netekėjusios moterys nešioja vienokius drabužius, našlės kitokius, jos gyvena atskirai. Kapinės panašesnės į sodą nei į tikras kapines. Aukštų bukų šešėliai krinta ant antkapių, ir puikios kapinės atrodo romantiškai. Ant antkapių užrašyta tik tiek: „Brolis R. grįžo namo ir kt.“ Šitas „grįžimas namo“ man patinka. Juk mes čia plūkiames, stengiamės, o paskui – kaip kokie samdiniai svetimame krašte ir išvejami. O, kad kiekvienas grįžtume į savo namus!.. Kasdien rytą ir vakarą būna pamaldos. Didžioji pamaldų salė gražiai įrengta, suskirstyta į chorą ir bendruomenės dalį, kur atskirai sėdi berniukai, mergaitės, našlės, vedę... Daug ir protestantų tėvų atiduoda savo vaikus auklėti į vyrų ar moterų vienuolynus. Tryliktaisiais savo amžiaus metais auklėtiniai įstaigą turi apleisti arba įstoti į vietinę bendruomenę, turinčią 42 namus ir apie 1 500 gy-

5 Asociacija (vok. *Sozietät*) palaikė tiesioginius ryšius su Hernhuto Moravijos bažnyčia (vok. *Brüder-Unität*). Asociacijos nariai buvo įtraukiami į diasporos darbą, o jų veikla rūpinosi vienas iš Bažnyčios narių. Asociacijos narių išlaikymui paramą teikė Bažnyčios vadovybė. Jie buvo vadinami draugais (Freunde), tačiau netapdavo religinės kolonijos nariais. Sąvokų *Sozietät* ir *Diaspora* išaiškinimą žr.: PEUCKER, Paul, *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*, p. 49, 21.

6 Grafas Zinzendorfas 1743 m. Silezijos žemėje, Gnadenberge (dabar – *Godnów*, Lenkija) ir tais pačiais metais Gnadenfrei (dabar – Piława Górna,

Lenkija), siekdamas platinti Moravijos bažnyčios religinę misiją, diegti edukacinę sistemą, aktyvų religinį ir kultūrinį gyvenimą, įkūrė religines kolonijas. Kongregacijos nariai kolonijoje gyveno, dirbo ir atsidavė dvasinei tarnystei.

7 Mažai žinomi, neturintys vartojimo tradicijos lietuviškoje istoriografijoje vietovardžiai straipsnyje pateikiami originalo forma.

8 [RHESA, Ludwig Jedemin] *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814, aus dem Tagebuche eines Feldgeistlichen in dem Preussischen Heere*. [...]. Berlin. 1814, p. 90–91.

ventojų. Be jaudulio negali lankytis šioje kolonijoje. Koks pamaldumas, darbštumas, tvarkingumas ir tylą! Jei kada galima tikėtis tobulėjimo, tai jis prasidės iš tokių Kristaus šeimų, kurios yra viena siela ir širdis.⁹⁾

Prieš atvykstant į Rytų Prūsiją, Ch. F. Cunowas dirbo Brolių asociacijoje Rytų Fryzijos šiaurėje, Amsterdame. Pagal susitarimą 1803 m. atvyko į Karaliaučių, kur užsiėmė diasporos veikla – tapo vietos asociacijos lyderiu, ėjo pamokslininko pareigas, vedė pamaldas (vok. *Versammlungs*). Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo III kvietimu Ch. F. Cunowas 1809 m. tapo vyriausiosios Karaliaus dukters princesės Šarlotės religiniu mokytoju. Princesė vėliau ištekėjo už Rusijos imperatoriaus Nikolajaus I ir tapo imperatoriene Aleksandra Fiodorovna. Faktas, kad ne tradicinės Evangelikų liuteronų bažnyčios dvasininkas, o Moravijos bažnyčios atstovas kviečiamas tapti karališkosios šeimos nario religiniu mokytoju, buvo aprašytas religinėje spaudoje¹⁰ ir mokslinėje literatūroje¹¹. Karaliaus pasirinkimas buvo gana netikėtas, ypač nustebinęs Karaliaučiaus Konistorijos narį, teologijos profesorių Ludwigą Ernstą Borowskį.

Kitas ryškus posūkis Ch. F. Cunowo karjere – jo išitraukimas į Karaliaučiaus Biblijos draugiją (*Bibelgesellschaft*), oficialiai įteisintą 1810 m.¹² Draugijos pagrindinis tikslas – organizuoti naujos redakcijos lietuviškos Biblijos leidimą, susirašinėti su Didžiosios Britanijos Biblijos draugija¹³, už paramą, gautą iš jos, atsiskaityti. Draugijos branduolį, be Karaliaučiaus teologijos profesoriaus L. Rėzos, sudarė šie Evangelikų liuteronų bažnyčios atstovai: teologijos profesorius Ludwigas Ernstas Borowskis¹⁴, Karaliaučiaus universiteto Rytų kalbų profesorius, Karališkosios vokiečių draugijos prezidentas Samuelis Gottliebas Waldas (1762–1825), arkidiakonas Carlas Augustas Wilhelmas Werneris¹⁵ ir Ch. F. Cunowas, Moravijos bažnyčios pamokslininkas. Memuaruose, išspausdintuose 1830 m. periodiniame leidinyje „Moravijos bažnyčios pranešimai“ (*Nachrichten aus der Brüder-Gemeine*, 12 dalis), Ch. F. Cunowas rašo, kad būdamas Karaliaučiaus Brolių asociacijos nariu, taip pat vykdęs religinę veiklą kitose penkiose Rytų Prūsijos Brolių asociacijose. Svarbūs jam buvo darbai, susiję su lietuviškos Biblijos rengimu. Prie Biblijos leidimo jis dirbęs iki *laimingos pabaišos*, iki tol, kol knyga buvo išleista.

Außer meinen eigentlichen Berufsarbeiten bey der Königsberger Brüder-Societät und der Berathung der auswärtigen Geschwister und Freunde in fünf andern Brüder-Societäten im Lande¹⁶, war ich als Mitglied der während meines Wohnens in Königsberg dort gestifteten Bibelgesellschaft (deren erster Zweck er war, eine höchst nöthige Auflage der Litthauischen Bibel zu veranstalten) – mit dieser wichtigen Sache bis zu ihrer glücklichen Beendigung stark beschäftigt [...].¹⁷

- 9 RĖZA, Liudvikas. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio*. Vilnius, 2000, p. 99.
- 10 GLITSCH, H[ermann]. Prinzessin und Brüderprediger. *Bethania*, 1910, nr. 51 (18. Dezember); GLITSCH, H[ermann]. Prinzessin und Brüderprediger. *Bethania*, 1910, nr. 52 (25. Dezember).
- 11 WEIGELT, Horst. Die Diasporaarbeit der Herrnhuter Brüdergemeine, *Geschichte des Pietismus*. 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 3, hrsg. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler, Hartmut Lehmann. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, p. 115.
- 12 Apie lietuviškos Biblijos draugijos įsteigimą: RHESA, L[udwig], J[edemin]. *Geschichte der litthauischen Bibel, ein Beytrag zur Religionsgeschichte der Nordischen Völker*. Königsberg: Hartungschens Hofbuchdruckerei, 1816, p. 51.
- 13 Apie šią draugiją 1814 m. birželio 1 d. profesorius L. Rėza savo dienoraštyje iš Londono rašė: *Was die Londner durch ihre Missions- und Bibelgesellschaft wirken, dient zum Beweise ihrer ächten Religiosität. Selbst für Paris, sollte man es wohl denken, hatte ein Mitglied der biblischen Societät 1000 Pfund subscribirt, um dort das Neue Testament vertheilen zu lassen, und dies zur Zeit des Krieges zwischen beiden Nationen. Es ist ein großer Gedanke, zur dem sich diese Gesellschaft erhoben hat, ohne Rücksicht auf Volkszwist, auf Kirchenparthei, und auf Sprache – das Buch der Bücher an die große Menschenfamilie dieser Erde austheilen zu lassen. Wahrscheinlich steht in dieser Hinsicht ein moralischer Umschwung und eine herrliche Morgenröthe zu erwarten.* [RHESA, Ludwig Jedemin] *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814, aus dem Tagebuche eines Feldgeistlichen in dem Preußischen Heere.* [...]. Berlin. 1814, p. 269. Vertimas: *Londoniečių veikla Misijų ir Biblijos draugijose yra tikrojo jų religingumo pavyzdys. Reikia tik pagalvoti: vienas Biblijos draugijos narys pervedė Paryžiui 1 000 svarų Naujajam Testamentui platinti, ir tai įvyko karo tarp abiejų kraštų metu! Nepaprastai reikšmingas yra draugijos sumanymas platinti šią visų laikų Knygą visoje žemės tautų šeimoje, nepaisant tautų ginčų,*
- bažnytinių ir kalbinių skirtumų. Tikriausiai iš to galima laukti naujo moralinio atgimimo ir naujos žmonijos aušros.* RĖZA, Liudvikas. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio*, p. 192.
- 14 Ludwigas Ernstas Borowskis (1740–1831) studijavo Karaliaučiaus universitete 1755–1757m., nuo 1770 m. kunigas (*Erzpriester*). 1793 m. tapo Prūsijos bažnytinės administracijos patarėju, 1812 m. – Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios generalinis superintendentas. Nuo 1829 m. ėjo Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios vyskupo pareigas. *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945* / Friedwald Moeller. [Bd. 2:] Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearb. von Walther Müller-Dultz, Hamburg: Verein für Familienforschung in Ost- und Westeuropa e. V, 1977, p. 195.
- 15 Carlas Augustas Wilhelmas Werneris gimė 1763 m. Rytų Prūsijoje Bartensteine (dabar – Bartoszyce, Lenkija), mirė 1846 m. Karaliaučiuje. Nuo 1780-ųjų studijavo Karaliaučiaus universitete teisę, vėliau – teologiją. 1788 m. paskirtas mokyklos rektoriumi (*Subrektor der Friedrichschule*) ir lietuvių precentoriumi Gumbinėje; nuo 1795 m. dirbo diakonu ir kunigu Bartensteine, nuo 1813-ųjų – arkidiakonu Karaliaučiuje Lyvenikės bažnyčioje. Žr. „*Das Zwischenmanuskript zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch* / auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearb. von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Bd. 7, Hamburg: Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, 2014, p. 1965.
- 16 Asociacijos dar buvo Gumbinėje, Įsrutyje, Dancige, Elbinge.
- 17 [CUNOW, Christian Friedrich] Lebenslauf des verheiratheten Bruders Christian Friedrich Cunow, heimgegangen in Niesky den 5ten März 1829. *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine* 1830. 5 Heft. Gnadau, p. 796.

(Be tiesioginio mano darbo Karaliaučiaus Brolių asociacijoje ir taryboje draugų ir brolių penkio- se kitose krašto asociacijose, buvau aš vietinės Biblijos draugijos narys, įkurtos man gyvenant Karaliaučiuje (jos pirmiausias tikslas buvo suorganizuoti būtiną lietuviškos Biblijos leidimą) – buvau užsiėmęs šiuo svarbiu dalyku iki jo laimingos pabaigos [...].)

Ch. F. Cunowas draugijoje turėjo šias pareigas: susirašinėti su Didžiosios Britanijos Biblijos draugija, teikti jai ataskaitas, tvarkyti finansinius lietuviškos Biblijos leidybos ir platinimo reikalus. Dėl paramos lietuviškos Biblijos leidybai buvo kreiptasi į draugiją Londone, kuri rūpinosi Biblijų Europos ir kitų kontinentų kalbomis leidybos finansavimu. Ch. F. Cunowas išsiuntė draugijai keletą ataskaitų, kuriose pateikė detalių, kaip buvo organizuojama lietuviškos Biblijos leidyba, kokios buvo jos išlaidos. 1810 m. balandžio 13 d. draugijai adresuotoje ataskaitoje¹⁸ Ch. F. Cunowas išdėstė, kokia yra situacija lietuviškose parapijose. Jis pažymėjo, kad yra didelis lietuviško Šventojo Rašto trūkumas. Vienintelis egzempliorius, kurį dar buvo galima įsigyti, esąs Klaipėdoje, už kurį prašoma 6 talerių (angl. *rix-dollar*). Kituose miestuose jaučiamas stygius, biblijų yra tik bibliotekose. Čia jis pažymėjo, kad krašto mokytojai išreiškė viltį, kad jie sugebės parduoti 1 000 naujai išleistos Biblijos egzempliorių. Ataskaitoje Ch. F. Cunowas nurodė, kad Biblijos korektūrą rengiasi skaityti draugijos narys karo kapelionas Werneris, kurį jis apibūdina kaip *tikrą lietuvių kalbos meistrą (who is complete master of the Lithuanian language)*. Wernerui už darbus planuojama sumokėti 200 talerių. Taip pat jis pažymi, kad naujoji Biblija turėtų būti kuo pigiau parduota, nes gyventojai yra nukentėję nuo užsitęsusio karo, esą dalis už ją vargu ar patys įstengs susimokėti. Ataskaitoje jis svarsto, kad jei bus nuspręsta išspausdinti 5 000 egzempliorių, leidybai reikėtų 5 000 talerių. Taip pat prašo draugijos išsakyti nuomonę šiuo klausimu. Čia jis pabrėžia, kad planuojama Senąjį ir Naująjį Testamentą išleisti kartu.

1814 m. spalio 7 d. rašytoje ataskaitoje Ch. F. Cunowas užsimena, kad prie Biblijos leidimo darbų grįžo profesorius Réza (jam kaip karo kapelionui teko atsitraukti nuo darbų, 2 metus lydėti Prūsijos armiją į mūšius su prancūzais). Už skirtas lėšas Karaliaučiaus Biblijos draugija rūpinsis papildomai išspausdinti 2 arba 3 tūkstančius egzempliorių lietuviško Naujojo Testamento. Ataskaitoje teikiama informacija ir apie disponuojamus lenkiškosios Biblijos egzempliorius. Čia rašoma, kad gauta 500 egzempliorių lenkiškųjų Biblijų ir 1 000 egzempliorių Naujojo Testamento; už šią dovaną dėkoja britiškajai draugijai. Dar laukiama iš Halės britiškosios draugijos užsakytų 500 vokiškų biblijų¹⁹.

1816 m. rugpjūčio 6 d. Ch. F. Cunowas iš Karaliaučiaus rašytoje ataskaitoje nurodo, kad Biblija išspausdinta, draugija disponuoja 2 015 naujų lietuviškos

biblijos egzempliorių, kurie parduodami už nedidelę sumą. Vieni jų kainuoja 1/3 talerio, kiti – pusę talerio. Dalis išdalinta ir nepasiturintiems krašto lietuviams. Puošnus egzempliorius buvęs pasiūstas Prūsijos Karaliui, kitas – Prūsijos vidaus reikalų ministerijai. Taip pat ataskaitoje pažymi, kad 3 000 Biblijų ir 3 000 egzempliorių Naujojo Testamento kainavo 3 412 talerių. Spaudos klaidų taisymas atsiėjo 510 talerių²⁰. Naująjį Biblijos leidimą padėjo realizuoti ir maldininkų sakytojų vyriausiasis iš Labguvos apskrities, buvęs inspektorius W. A. Rhenius²¹ iš Bachmano (Klaipėdos apyl.). W. A. Rhenius ataskaitoje²², rašytoje 1816 m. birželio 10 d. britiškajai draugijai, užsiminė, kad dalį egzempliorių (iš viso 240) jam perdavė Ch. F. Cunowas bei įpareigojo platinti ir parduoti už sutartą kainą. Vienus egzempliorius planuojama realizuoti už 1 floriną (angl. *florin*), kitus – už mažesnę kainą – 8 grašius. Puošniau įrišti egzemplioriai esą bus parduoti brangiau. W. A. Rhenius, kaip ir kiek anksčiau vienoje ataskaitoje buvo užsiminęs draugijai Ch. F. Cunowas, stebėjosi, kad kol nebuvo naujo Biblijos leidimo, Klaipėdoje už senąjį Biblijos egzempliorių prekeivis prašė neįtikėtina didelės sumos (jis nurodė 5 talerius).

Yra ir daugiau Moravijos bažnyčios pastoriaus rašytų ataskaitų Didžiosios Britanijos biblijų draugijai, tačiau jose Ch. F. Cunowas daugiau dėmesio skyrė vokiškos Biblijos užsakymų ir platinimo klausimams²³. Iš ataskaitų turinio aiš-

18 [CUNOW, Christian Friedrich] Translation of a Letter from the Rev. [Cunow], Minister of the Church of the United Brethren in Königsberg. Dated April 13, 1810. *Reports of the British and Foreign Bible Society, with Extracts of Correspondence &c. t. 2 for 1811, 1812, and 1813. Reprinted from the original reports.* London, 1813, p. 48–50. Ši ir kitos čia minimos ataskaitos buvo išverstos į anglų kalbą.

19 [CUNOW, Christian Friedrich] From the Rev. Mr. Cunow. Königsberg, October 7, 1814. *Reports of the British and Foreign Bible Society, with Extracts of Correspondence &c. t. 3 for the years 1814 and 1815. Reprinted from the original reports.* London, 1815, p. 383.

20 [CUNOW, Christian Friedrich] From the Rev. Charles Frederic Cunow, of Königsberg. Königsberg, August 6, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted*

from its institution. By the committee of the Society. London, 1816, p. 181–182.

21 Duomenų apie Rheniaus įsitraukimą į surinkimininkų judėjimą yra surinkęs istorikas Darius Barasa, kuriuos ketina paskelbti publikacijoje *Maldininkai Prūsijos Lietuvoje: masiškas, išplitimas ir įvaizdis XIX a. 3 dešimtmetyje* (įteikta žurnalui *Senoji Lietuvos literatūra*).

22 [RHENIUS, W. A.] From W. A. Rhenius Esq. Bachmann, near Memel, June 10, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted from its institution. By the committee of the Society.* London, 1816, p. 181.

23 [CUNOW, Christian Friedrich] From the Rev. Mr. Cunow. Königsberg, Feb. 7, 1815. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted from its institution.* London, 1816, p. 153–154; [CUNOW, Christian Friedrich]

kėja, kad Ch. F. Cunowas, būdamas draugijos nariu, rūpinosi tiek lietuviškos, tiek vokiškos bei lenkiškos Biblijos sklaida ir platinimu regione.

Ch. F. Cunowas dėl žmoną kamuojančios ligos, kurią jis siejo su nepalankiu krašto klimatu, pasiprašė Brolių unijos vyresniųjų tarybos siunčiamas į Nyskį. Jo prašymas buvo patenkintas. Ch. F. Cunowas 1818 m., po 15 metų darbo Moravijos bažnyčios pastoriumi ir Biblijos draugijoje Karaliaučiuje, paliko Rytų Prūsiją. Eidamas 78 metus jis mirė 1829 m. Nyskyje. Istorijoje pėdsaką paliko jo sūnus Martinas Cunowas (1786–1847). Jis auklėtas kaip būsimas Moravijos judėjimo narys, iš kongregacijos pasitraukė. Trumpai dirbo Tilžės gimnazijoje mokytoju, gyveno kaip laisvas rašytojas (pasirašydavo slapyvardžiu Dr. Th. Frey, Eleutheros) ir vertėsi kaip privatus mokytojas Berlyne, Dresdene, Breslaujoje ir Görlitze.

Apibendrinimas

Hernhuto (Saksonija, rytų Vokietija) jungtiniame archyve rastas 1816 metų Karaliaučiuje Heinricho Degenos spaustuviėje išspausdintas lietuviškos Biblijos egzempliorius. Egzempliorius nacionalinėje lietuviškųjų knygų bibliografijoje neregistruotas, mokslo apyvartoje nefunkcionavo. Šio egzemplioriaus avantitule Ch. F. Cunowas, Moravijos bažnyčios pamokslininkas, Karaliaučiaus Brolių asociacijos vadovas, paliko donacinį įrašą, kuriame jis pažymėjo, kad Brolių unijos bibliotekai dovanoja Karaliaučiuje spausdintą lietuviškos Biblijos egzempliorių. Šis įrašas davė pretekstą išsiaiškinti Ch. F. Cunowo ryšius su 1810 m. oficialiai įsteigta Karaliaučiaus Biblijos draugija. Buvo nustatyta, kad Ch. F. Cunowas buvo šios draugijos narys greta kitų tradicinės Evangelikų liuteronų bažnyčios dvasininkų – Liudviko Martyno Rėzos (1776–1840), Ludwigo Ernsto Borowskio (1740–1831), Samuelio Gottliebo Waldo (1762–1825) ir Carlo Augusto Wilhelmo Wernerio (1763–1846). Būdamas draugijos nariu, jis turėjo šias pareigas: susirašinėti su Didžiosios Britanijos Biblijos draugija, teikti jai ataskaitas, rūpintis parama lietuviškos Biblijos leidybai ir jos realizacija Mažojoje Lietuvoje. Bene labiausiai intriguojantis faktas, kuris istoriografijoje liko nepastebėtas ir neakcentuotas, kad prie lietuviškos Biblijos leidybos ir jos realizavimo darbų prisidėjo ne tik tradicinės Evangelikų liuteronų bažnyčios nariai, bet ir Moravijos judėjimo atstovas. Ch. F. Cunowo įsiliejimas į Karaliaučiaus Biblijos draugijos branduolį reikšmingai liudija dviejų konfesijų solidarumą ir bendradarbiavimą XIX a. pirmojoje pusėje Mažojoje Lietuvoje.

1. *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945* / Friedwald Moeller. [Bd. 2:] Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearb. von Walther Müller-Dultz, Hamburg; Verein für Familienforschung in Ost- und Westeuropa e. V, 1977.
2. *BIBLIA, Tai efi: Wiffas Szwentas Ráßtas Seno ir Naujo Testamento [...] Dabar iß naujo pérweizdétas Ir treczq Kartq ißpáuftas*. Karaláuczuje, 1816.
3. „Das Zwischenmanuskript“ zum *Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch* / auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearb. von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Bd. 7, Hamburg; Verein für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, 2014.
4. [CUNOW, Christian Friedrich] Lebenslauf des verheiratheten Bruders Christian Friedrich Cunow, heimgegangen in Niesky den 5ten März 1829. *Nachrichten aus der Brüder-Gemeine* 5 Heft. Gnadau: Hans Franz Burkhard, 1830, p. 782–803.
5. [CUNOW, Christian Friedrich] From the Rev. Mr. Cunow. Königsberg, October 7, 1814. *Reports of the British and Foreign Bible Society, with Extracts of Correspondence &c. t. 3 for the years 1814 and 1815*. Reprinted from the original reports. London: printed for the Society by J. Tilling, Grosvenor Row, Chelsea, 1815, p. 383.
6. [CUNOW, Christian Friedrich] From the Rev. Charles Frederic Cunow, of Königsberg. Königsberg, August 6, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted from its institution*. By the committee of the Society. London: printed for the Society by J. Tilling, Grosvenor Row, Chelsea, 1816, p. 181–182.
7. [CUNOW, Christian Friedrich] From the same. Königsberg, October 15, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted from its institution*. London, 1816, p. 182.
8. [CUNOW, Christian Friedrich] Translation of a Letter from the Rev. [Cunow], Minister of the Church of the United Brethren in Königsberg. Dated April 13, 1810. *Reports of the British and Foreign Bible Society, with Extracts of Correspondence &c. t. 2 for 1811, 1812, and 1813*. Reprinted from the original reports. London: printed for the Society by J. Tilling, Grosvenor Row, Chelsea, 1813, p. 48–50.
9. GLITSCH, H[ermann]. Prinzessin und Brüderprediger. *Bethania*, 1910, nr. 51 (18. Dezember); Herrnhut: Schrifteilung und Verlag H. Bauer.-Geschäftsstelle Missionsbuchhandlung (Th. Raillard. – Druck von Gustav Winter).
10. GLITSCH, H[ermann]. Prinzessin und Brüderprediger. *Bethania*, 1910, nr. 52 (25. Dezember), Herrnhut: Schrifteilung und Verlag H. Bauer.-Geschäftsstelle Missionsbuchhandlung (Th. Raillard. – Druck von Gustav Winter).
11. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
12. *Lietuvos bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861 (Papildymai), Vilnius: Mintis, 1990.
13. PEUCKER, Paul. *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*. Herrnhut: Unitätsarchiv, 2000.

From the same. Königsberg, October 15, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects*

which have resulted from its institution. London, 1816, p. 182.

14. [RHESA, Ludwig Jedemin]. *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814, aus dem Tagebuche eines Feldgeistlichen in dem Preussischen Heere. Nebst einer Beschreibung der Schlachten, von welchen der Verfasser Augenzeuge war.* Berlin: Friedrich Maurer, 1814.
15. RĖZA, Liudvikas. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio. Mūsų, kurių liudininku teko būti pačiam autoriui, aprašymai.* Vertė Rapolas Šaltenis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
16. RHESA, L[udvig] J[edemin]. *Geschichte der lithauischen Bibel, ein Beytrag zur Religionsgeschichte der Nordischen Völker.* Königsberg: Hartungschen Hofbuchdruckerei, 1816.
17. [RHENIUS, W. A.] From W. A. Rhenius Esq. Bachmann, near Memel, June 10, 1816. *Summary account of the proceedings of the British & Foreign Bible Society; and of the Beneficial effects which have resulted from its institution.* By the committee of the Society. London, 1816, p. 181.
18. WALLMANN, Johannes. *Der Pietismus.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. ISBN 3-8252-2598-4.
19. WEIGELT, Horst, „Die Diasporaarbeit der Herrnhuter Brüdergemeine“, *Geschichte des Pietismus. 19. und 20. Jahrhundert.* Bd. 3, hrsg. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler, Hartmut Lehmann: Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, p. 115.

LITHUANIAN BIBLE BY MARTIN LUDWIG RHESA (1816) AS
EVIDENCE OF UNITY BETWEEN EVANGELICAL
LUTHERAN AND MORAVIAN CHURCHES

Inga Strungytė-Liugienė

Summary

The copy of Lithuanian Bible printed in Heinrich Degen's publishing house in Königsberg in 1816 (sign.: BS 17.0/1) has been found in the Unity Archives – Moravian Archives Herrnhut (*Herrnhuter Unitätsarchive*). This copy was not recorded in the national bibliography of Lithuanian books and did not play a role in the circulation of scholarly knowledge. Christian Friedrich Cunow, the preacher of the Moravian Church and the leader of Brethren Society (*Brüdersozietät*) of Königsberg, left a donation note in this copy (in the fore title) with the comment that he donates the copy of Lithuanian Bible printed Königsberg to the library of the Unity of the Brethren (*Brüder-Unität*). This note encouraged [the author of this article] to gather more information about the above person and provided an impetus to find out more about his relationship with the Königsberg Bible Society officially established in 1810. It was found that Cunow was the member of the Society, along with clergymen of traditional Evangelical Lutheran Church – Ludwig Martin Rhesa (1776–1840), Ludwig Ernst Borowski (1740–1831), Samuel Gottlieb Wald (1762–1825) and Carl August Wilhelm Werner (1763–1846). As a member of the Society, he had the following responsibilities: to communicate with the British Bible Society, provide reports to them, take care of support for the publication of Lithuanian Bible and its distribution in Prussian Lithuania. Perhaps the most intriguing fact left unnoticed and not highlighted in the

historiography was that not only the members of the traditional Evangelical Lutheran Church, but also the follower of the Moravian Movement contributed to the efforts in publishing and distributing the Lithuanian Bible. Cunow's involvement in the Königsberg Bible Society is considered as a sign of solidarity between the two denominations in Prussian Lithuania in the first half of the 19th century.

KEY WORDS: Martin Ludwig Rhesa, Königsberg Bible Society, the Lithuanian Bible, Christian Friedrich Cunow, the Moravian Church, diaspora activities in Prussian Lithuania.

Įteikta 2018 m. rugsėjo 20 d.

Priimta 2018 m. spalio 20 d.